

Олександр Лозовицький

ГЛОБАЛЬНІ ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ ЯК ОСНОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей сучасної світової цивілізації як досвіду для реалізації в Україні. Автор систематизував досвід розвитку глобальних демократичних процесів як складових стратегічної основи цивілізаційного самовизначення сучасних держав. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів актуальних досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування життєво важливих механізмів розвитку держави та умов їх реалізації у міжнародному середовищі, зокрема, в контексті невизначеностей та суперечностей цивілізаційного розвитку.

Ключові слова: *цивілізація, демократія, глобальні хвилі демократизації, міжнародні відносини.*

Лозовицький Олександр Станіславович – кандидат політичних наук, доцент, виконавчий директор Інтернаціонального Фонду «ВЕЛИКА ПОЛІТИКА».

Oleksandr Lozovytskyi. Global democratizations processes as the basis of civilization self-definition of modern states.

The article theoretically grounded current directions of laws and the laws of the modern civilization as experience for implementation in Ukraine. The author systematized the experience of developing global democratic processes as components of the strategic basis of civilization self-determination of modern states. This scientific problem is solved on the basis of a comprehensive analysis of the results of recent research and publications devoted to the characteristics of the formation of the vital mechanisms of the state and conditions of their realization in the international environment, particularly in the context of uncertainties and contradictions of civilization development.

Key words: *civilization, democracy, global waves of democratization, international relations.*

Актуальність проблематики визначається загостренням боротьби центрів сили, блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу сучасного світу. Новий рівень його організації проявляється на тлі зростання рівня взаємодії та взаємозалежності суб'єктів цивілізаційного розвитку. З одного боку – формування просторів, транскордонних за сутністю, а з іншого – збільшення кількості акторів на міжнародній арені та зміна їх характеру перемістило цивілізацію на новий рівень організації. Саме тому осмислення змісту, визначення специфіки, прояснення ролі цивілізацій і характеристик знаходяться в основі проблематики дієвості та ефективності політики реформ, постійно перебуваючи в центрі уваги провідних держав. Але особливої актуальності розв'язання згаданої проблеми набуло саме в сучасній Україні.

Аналіз наукової розробки теми цивілізацій показує, що в сучасному вітчизняному науковому співтоваристві точки зору на цю проблематику лише починають активно формуватись, і тому вказана проблема має потребу в поглибленому дослідженні. Тема розробляється або в більш широкому контексті, або як аспект інших процесів. Серед наукових публікацій, доступних широкому загалу дослідників, насамперед привертають увагу роботи: А. Арона, Р. Альбрехта, Зб. Бжезинського, Г. Вайнштейна, Ф. Закарія, А. Мельвіля, О. Моці, М. Михальченка, Б. Мура,

Н. Содерберга, К. Тілли, С. Уолта, О. Рафальського, Ф. Фукуями, Ф. Гайска та С. Гантінгтона.

Монографії та статті, використані в дослідженні, лише побіжно торкаються цивілізаційного аналізу, проблеми і тому наше дослідження більше присвячено демократії, має значну актуальність і становить користь за нинішніх складних умов перехідного періоду розбудови української державності. Демократичні трансформації на межі ХХ – ХХІ ст. з достатньою підставою претендують на те, щоб розглядатися не тільки як розрізнені внутрішньодержавні явища, але і у вигляді більш загального, що долає рамки окремих держав. З цього часу велике значення для дослідження, як в загальносвітовому масштабі, так і в окремих країнах і регіонах, мають категорії «демократизація» та «хвилі демократизації».

На початку ХХІ ст. очевидним стає той факт, що встановлення демократії в тій чи іншій країні не завжди зумовлено внутрішніми процесами. Важливу роль у встановленні демократичних режимів на початку ХХІ ст. відіграють зовнішні фактори. Причому, якщо раніше використовувалася система стимулів, засобів переконання, то тепер формою впливу середовища на демократизацію стає і прямий примус у вигляді політичного та силового тиску*.

На підставі виробленої політологами теорії (Р. Даль, С. М. Ліпсет, Х. Лінц) ми визначаємо демократію як правління політичного прийняття рішення представниками, обраними на конкурентних виборах [1, с. 154]. Демократія вважається консолідованою, коли її суб'єкти втрачають і передають владу. Відомим підходом до вивчення демократії є «плюралізм» (за твердженням Р. Даля – «поліархія»), де основними вимірами політичного режиму виступають «змагальність» і «участь» [2, с. 36], а головними індикаторами демократії – низка громадянських та політичних прав і свобод. Відповідно до цієї теорії, демократія виникає та зберігається через тиск з боку середнього класу на протодемократичні цінності. Демократія з'являється, коли у населення,

* Але як показує практика, силовий примус інколи не дає оцікуваних результатів – Росія, Сирія, Венесуела.

переважно у середнього класу, є схильність до неї, а виникнення демократії – створення виборів (Х. Лінц, С. М. Ліпсет) [3].

Існує також альтернативний підхід – «змагальний елітизм», що аналізує демократію через рівновагу сил між організованими соціальними групами. Створення демократії – результат діяльності еліт. Так, для Б. Мура демократія виникла, коли союз між аристократією і буржуазією збалансував державу [4, с. 73]. Але там, де буржуазія була слабка або підпорядкована державі, демократія виникла з вродженою слабкістю, що сприяє власній смерті. Водночас, згідно з твердженням Ч. Тіллі, демократія виникає з війни [5, с. 13].

Демократія – система «досягнення політичних рішень, за яких індивіди прирікають владу вирішувати їх шляхом конкурентної боротьби за голоси народу» [6, с. 56]. Таким чином, народ лише обирає групу осіб, яка потім приймає кардинальні рішення без його відома та участі. Тому сутністю демократії є електоральне суперництво [7].

У цьому зв'язку «теорія демократії не може обмежувати себе однією єдиною метою, а навпаки, вона повинна комбінувати більшу кількість уявлень про цілі, які викристалізувалися в теорії демократії, а також у демократичній практиці та виявилися соціально значущими...» [8, с. 217].

Наступною важливою категорією є демократизація. Вона має два значення:

1. Встановлення демократичних інститутів в окремо взятій країні, де демократизація буде тотожна поняттю «демократичний транзит», що характеризує особливості перехідного періоду від авторитаризму до демократії.

2. Збільшення кількості демократичних держав, які якісно змінюють міжнародні відносини.

У першому випадку демократизація є предметом політичної науки. У другому – світової політики та міжнародних відносин.

Масштабність демократизації, яка охоплює більше половини населення і території Землі, а головне, найпотужніші країни, безперечно, свідчить про якісну зміну соціально-політичного стану світового співтовариства. Складається глобальне середовище, в цілому сприятливе для трансформування системи міжнародних відносин. У цьому контексті, на особливу увагу заслуговують

дослідження професора А. Мельвіля, який уже в 90-х рр. ХХ ст. досліджував проблеми демократичного транзиту і розглядав третю хвилю демократизації як глобальну і транснаціональну особливість світового розвитку [9, с. 36].

У зв'язку з одночасним переходом великої кількості держав до демократичної форми правління в 70–90-х рр. ХХ ст. було сформовано поняття «хвилі демократизації». Внаслідок аналізу більш ранніх переходів до демократії С. Гантінгтон вибудував теорію «трьох хвиль демократизації». Його, що стала вже класичної, робота «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» вперше детально розглядає політичний процес переходу держав – від недемократичних до демократичних системам. Автор аналізує причини виникнення хвиль демократизації і одним з перших зазначає, що в третій хвилі «заміни мали більш насильницький характер, аніж трансформаційний» [6, с. 219].

С. Гантінгтон вводить поняття «хвиля демократизації», під якою він розуміє групу переходів «від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний проміжок часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямі в даний період» [6, с. 56]. До неї зазвичай належить також лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. Крім нього зазначену концепцію розробляли Р. Дікс, Л. Даймонд та Ф. Шміттер [10].

Протилежної точки зору дотримується Ф. Фукуяма. Його ідеї засновані на припущенні, що кінець «холодної війни» означав закінчення широкомасштабного конфлікту в глобальній політиці та виникнення єдиного, гармонійного світу: «Для серйозного конфлікту потрібні великі держави, які все ще знаходяться в рамках історії, а вони саме і йдуть з історичної сцени» [11, с. 210]. Тому великі потрясіння глобального масштабу нині виключені. Водночас, Ф. Закарія, головний редактор американського часопису «Newsweek International» вважає, що демократичну систему правління можна вважати абсолютним благом, вона може бути і неліберальною [12, с. 217]. З. Бжезинський розвиває ідею «тектонічного зсуву» в політичній історії сучасного світу. Цей зсув втілюється у переході функції глобального лідерства від одного

континенту до іншого, а саме – від Євразії до Північної Америки, представленої Сполученими Штатами [13, с. 74]. Він бачить шлях демократизації: «Європа також служить трампліном для подальшого просування демократії в глиб Євразії. Розширення Європи на схід може закріпити демократичну перемогу 90-х рр.» [14, с. 59].

У дослідженнях глобальних демократичних хвиль можуть бути виділені декілька течій [15, с. 136]. Крайні полюси займають прихильники інтервенціонізму та обмеженості суверенітету, з одного боку, і прихильники міжнародного співтовариства – об'єднання рівноправних і суверенних держав, з іншого [16]. Його представники виходять з демократизації як головної тенденції сучасного світового розвитку (М. Лебедева, А. Мельвіль, Д. Тренін) [19], поділяють теорію «демократичного світу» (В. Кулагін, Ю. Давидов) [18], ідеї «гуманітарної інтервенції» та «обмеженого суверенітету» в епоху глобалізації (А. Нікітін, Ю. Федоров) [19]. Разом з тим, аналіз цих досліджень являє собою проблемне поле для визначення сучасного етапу процесу демократизації.

Дослідники виділяють три хвилі демократизації. Розуміючи ступінь умовності своїх досліджень, С. Гантінгтон виділив такі межі хвиль демократизації:

а) перша, довга хвиля демократизації 1828 – 1926 рр. та перший відкат 1922 – 1942 рр.;

б) друга, коротка хвиля демократизації 1943 – 1962 рр. та другий відкат 1958 – 1975 рр.;

в) третя хвиля демократизації з 1974 р. і до початку XXI ст. [6, с. 259].

Як критерії демократичного мінімуму, дослідники визначили, по-перше – 50 % дорослого чоловічого населення повинно мати право голосу; і, по-друге, відповідальний глава виконавчої влади повинен або зберігати за собою підтримку більшості у виборному органі влади, або обиратися під час періодичних загальнонаціональних виборів [20, с. 85].

Друга світова війна призвела до початку другої хвилі демократизації, але наприкінці 1950-х політичний розвиток набув чітко авторитарного характеру і до початку 1960-х рр. друга хвиля демократизації вичерпала себе.

Глобальний поворот від демократії в 1960-х – на початку 1970-х рр. мав вражаючі розміри. За однією з оцінок, третина з 32 діючих демократій, що існували в світі у 1958 р., перетворилася на авторитарні режими до середини 1970-х рр. [15, с. 327]. Авторитарні транзити подібного роду не тільки викликали до життя теорію бюрократичного авторитаризму, покликану пояснити зміни, що відбуваються в третьому світі. Вони породили значно більш песимістичний погляд на придатність демократії для країн, що розвиваються, і посилили занепокоєння життєздатністю демократії в розвинених державах, де її різновиди існували багато років [21].

Третя хвиля демократизації почалася у 1974 р після падіння португальської диктатури, і протягом майже двадцяти років демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже у тридцяти країнах Азії, Європи та Латинської Америки. У деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів, а в інших – рухи, що виступали за демократію, підсилювалися та легалізувалися. Спочатку цей демократичний прилив проявив себе в Південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту зникли військові режими у Греції та Іспанії [22].

Наприкінці 1970-х рр. демократична хвиля докотилася до Латинської Америки (Болівія, Еквадор, Перу). У 1982 р поразка у війні з Великою Британією підірвала позиції аргентинського військового уряду і привела до обрання цивільного президента та уряду. У 1984 р обрані цивільні президенти в Бразилії та Уругваї. У Центральній Америці демократизація почалася у Гватемалі, Гондурасі та Сальвадорі [23].

Демократичний рух заявив про себе і в Азії. На початку 1977 р. перша демократія третього світу – Індія – проживши півтора року в умовах надзвичайного стану, повернулася на демократичний шлях розвитку. У 1983 р. в Туреччині внаслідок виборів було сформовано цивільний уряд, а на Філіппінах відновлена демократія. У 1987 – 1988 рр. демократизація досягла Пакистану, Південної Кореї та Тайваню [24].

Наприкінці 1980-х рр. демократична хвиля захлеснула комуністичний світ. Проте в середині 1990-х рр. С. Гантінгтон почав стверджувати, що з третьою хвилею демократизації виникла проблема «не перевороту, а ерозії: періодичного або поступового

послаблення демократії тими, хто обраний для того, щоб керувати нею» [25, с. 105]. Разом з цим, саме тоді третя хвиля демократизації наблизилася до межі, та головним завданням у найближчі роки буде консолідація та поглиблення нових демократій, запобігання третій відкатній хвилі демократичних катастроф. При цьому, «якщо в найближчі 10 – 20 років значна частина демократичних держав третьої хвилі зможе домогтися поглиблення та консолідації демократії, кількість демократичних держав істотно зросте і світ буде перетворений» [26, с. 583]. Цим обґрунтовується наступ четвертої хвилі демократизації саме з початку ХХІ ст. Водночас, третя хвиля демократизації практично не торкнулася мусульманського світу, в якому держави Заходу побачили наявність загроз та стали шукати інструменти захисту власної безпеки. Тут легальним і «зручним» інструментом стала демократія. Тому демократизація, вперше так явно здійснювана зовнішніми акторами з початку ХХІ ст., відрізняється від попередніх хвиль та підтверджує висновок про настання нової, четвертої.

Внаслідок кардинальних змін глобального характеру демократизації слід визнати наявність її четвертої хвилі, яка є новим етапом у глобальному переході до демократії. Четверта хвиля демократизації – новий етап у глобальному переході до демократії, а її особливість полягає в тому, що перехід до демократичних форм правління здійснюється, насамперед, завдяки зовнішнім чинникам – «гуманітарних інтервенцій», застосуванню військової сили, політичному тиску і впровадженню інститутів демократії ззовні, а також внаслідок масового виступу широких верств населення.

Четверта хвиля демократизації включає також у себе так звані «кольорові революції», які охопили значну частину пострадянського простору і низку країн в інших регіонах світу. Вони відбулися в Грузії (Революція троянд), в Україні (Помаранчева революція та Революція Гідності), в Киргизії (Революція тюльпанів), в Лівані (Кедрова революція). Водночас, вони не мали результатів у Білорусі та Узбекистані, хоча Захід докладав чимало зусиль щодо змін ситуації, що склалася в цих країнах. Але, в будь-якому разі, успішності чи неуспішності події в кожній з цих країн набували з самого початку міжнародного звучання. Четверта хвиля привела до майже безмежного «демократичного месіанства» на світовій

арені. Внутрішньополітичним процесам стали активно і цілком відкрито допомагати ззовні. Демократизація стала головною метою провідних держав світу. Сьогодні доцільно говорити про існування штучно викликаної четвертої хвилі демократизації, в якій зовнішньополітичні зусилля починають відігравати вирішальну роль.

Особливістю четвертої хвилі демократизації є її вплив на політику держав. Вона полягає в тому, що перехід до демократичних форм правління здійснюється, насамперед, завдяки зовнішнім чинникам – «гуманітарним інтервенціям», застосуванню військової сили, політичному тиску і впровадженню інститутів демократії ззовні, а також внаслідок масових виступів широких верств населення. «Кольорові революції» показали, що демократію можна поширювати не тільки за допомогою військових дій, але і мирним шляхом, через діяльність неурядових організацій та фондів. Однак, як ми бачимо нині, прагнення прискорити розвиток демократії в окремих країнах тиском ззовні неминуче призводить до відходу від її принципів як на міжнародній арені, так і в середині країн.

Аналізуючи хвилі демократизації та їх відкати, С. Гантінгтон дійшов таких висновків. По-перше, причини переходів від демократичних до авторитарних політичних систем відрізнялися не менше, ніж причини переходів від авторитаризму до демократії та перепліталися з ними. Серед факторів, що сприяли транзиту під час першого і другого відкатів є:

1) недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед провідних груп політичної еліти та широкої громадськості;

2) загострення соціального конфлікту або економічної кризи, що підвищили популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані тільки авторитарним урядом або режимом;

3) громадсько-політична поляризація, яка найчастіше викликана діями «лівих» урядів, що намагалися занадто швидко проводити велику кількість соціально-економічних реформ;

4) рішучість консервативних груп середнього і вищого класу приборати популістські та «ліві» рухи, а також нижчий клас від політичної влади;

5) зникнення верховенства закону і порядку внаслідок тероризму і повстанських рухів;

б) інтервенція або загарбання недемократичною іноземною державою;

7) ефект «снігової кулі» у вигляді краху або повалення демократичних систем в інших країнах [6, с. 311].

По-друге, переходи від демократії до авторитаризму, окрім тих, що були викликані діями іноземних акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або поблизу від неї в демократичній системі. За одним або двома можливими винятками, не було випадку, аби знищення демократичної системи викликало всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму набувало форми військових переворотів або дій, здійснених виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував усю владу в своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або воєнного стану [27].

По-третє, у багатьох випадках, як першого, так і другого відкатів, демократичні системи замінювалися новими формами авторитарного правління. Так, бюрократичний авторитаризм відрізнявся від колишніх форм військового правління своїм інституційним характером, передбачуваним безстроковим правлінням та економічною політикою. Фашизм та нацизм відрізнялися від колишніх форм авторитаризму масовою базою, ідеологією, партійною організацією, прагненням охоплення і контролю більшої частини суспільства та політичної системи. По суті, нові форми авторитаризму являли собою реакцію на соціальний та економічний розвиток [28].

Як причини, що сприяли третьому відкату, можливо визначити:

1) зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатність діяти ефективно;

2) загальні громадсько-політична або економічна кризи, які також можуть в багатьох державах позбавити демократію легітимності;

3) виникнення ефекту «снігової кулі» через перехід до авторитаризму демократичної або великої держави;

4) перехід кількох нещодавно демократизованих країн до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може призвести до ефекту «снігової кулі»;

5) успішна експансія з боку недемократичної держави стосовно демократичної країни;

6) виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам свого часу: олігархічний авторитаризм, авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, популістські або групові диктатури, які можуть поставити під свій контроль суспільство.

Висновки і перспективи подальших досліджень полягають у тому, що сучасна цивілізація характеризується боротьбою двох тенденцій. З одного боку, це «десуверенізація», а з іншого – зміцнення реального суверенітету. У зв'язку з цим з'явилася величезна кількість політичних режимів, які відрізняються від класичної моделі демократії. Саме тому проблематика глобального демократичного процесу постала в політичній науці лише у ХХІ ст. Незважаючи на велику кількість досліджень глобальних тенденцій сучасного світу, в тому числі демократизації, це питання майже не вивчене, а лише науково визначене. Дослідниками тема розробляється або в більш широкому контексті, або розглядається як аспект інших процесів. Однак стає очевидним, що масштабність демократизації, яка охоплює більшість людства і території Землі, безперечно, свідчить про якісну зміну світового співтовариства.

1. Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций. *Политические институты на рубеже тысячелетий*. Дубна: Феникс, 2001. С. 136–170.

2. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство. *Вопросы философии*. 1994. № 3. С. 37–38.

3. Кокошин А. Реальный суверенитет. Москва: Издательство Европа, 2006. 88 с.

4. Moore B. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston : Beacon Press, 1996. 559 p.

5. Tilly C. *Coercion, Capital, and European States*. Cambridge : Blackwell, 1990. 826 p.

6. Huntington S. P. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. London : University Press, 1991. 384 p.

7. Ковлер А. И. Исторические формы демократии : проблемы политико-правовой теории. Москва: Наука, 2000. 116 с.
8. Soderberg N. The superpower Myth. The Use and Misuse of American Myth. Hoboken. New Jersey : John Wily and Sons, inc., 2005. 404 p.
9. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам (третья волна демократизации, посткоммунизм и демократические транзиты). *Политические исследования*. 1998. № 2. С. 6–38.
10. Walt S. Taming American Power. *The global response to U.S. primacy*. New York : WW Norton and Company, 2005. 317 p.
11. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва: ООО Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 588 с.
12. Zakaria F. The Future of Freedom : Illiberal Democracy at Home and Abroad. New York : W.W. Norton & Company, 2003. 286 p.
13. Brzezinski Z. K. The Grand Chessboard : American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York : Basic Books, 1997. 214 p.
14. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2004. 288 с.
15. Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / ред. А. А. Кокошин, А. Д. Богатуров. Москва: КомКнига, 2005. 432 с.
16. Хайек Ф. А. Общество свободных; [пер. с англ. Л. Кустарева; под ред. Ю. Колкера; предисл. и поясн. к рус. изд. Э. Батлера]. Лондон, 2000. 216 с.
17. Лебедева М. М., Мельвиль А. Ю. Сравнительная политология, мировая политика, международные отношения : развитие предметных областей. *Полис*. 1999. № 4. С. 130–140.
18. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) . Москва: РОССПЭН, 2005. 376 с.
19. Никитин А. И. Миротворческие операции : концепция и практика. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. 158 с.
20. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. Москва: Московский общественный научный фонд, 1999. 108 с.
21. Hill M. The Public Policy Process. New York Longman, 2005. 320 p.
22. Michel B. Un monde en mouvement. Paris : Nathan, 2001. 312 p.
23. Burns J. Leadership New York : University Press, 1998. 221 p.
24. Blondel J. World leaders. London : University Press, 1990. 332 p.
25. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.
26. Albrecht R. Hegel und die Demokratie. Bonn : University Press, 1998. 614 p.
27. Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven, 1995. – 561 p.
28. Арон А. Демократия и тоталитаризм ; [пер. с фр. В. Л. Иноземцева]. Москва: Academia, 2003. 226 с.